

Knygotyra
2023, vol. 81, pp. 234–240

ISSN 0204–2061 eISSN 2345-0053
DOI: <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2023.81.7>

APIE LATVIŠKAS KNYGAS, SPAUSDINTAS NE LATVIJOJE

Ernesta Kazakėnaitė

Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto
Baltistikos katedra
Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas ernesta.kazakenaite@flf.vu.lt

ZANDERS, VIESTURS (RED.). *GRĀMATA LATVIJAI ĀRPUS LATVIJAS: KOLEKTĪVA MONOGRĀFIJA = BOOKS FOR LATVIA OUTSIDE LATVIA: COLLECTIVE MONOGRAPH*. RĪGA: LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA, 2021. 479 P. ISSN 978-9934-610-05-9.

*Latvių knygai 500*¹. Taip vadinama penkerių metų (2021–2025) programa, skirta spausdinto žodžio latvių kalba jubiliejui. Tai renginių ir leidinių ciklas, inicijuotas Latvijos nacionalinės bibliotekos (toliau – LNB), kuri tokiu būdu siekia atkreipti dėmesį į reikšmingiausias procesus, lėmusius spausdinto ir rankraštinio latviško žodžio plitimą. Kiekvieni programos metai reprezentuoja vieną platesnę temą. Pirmieji (2021 m.) buvo skirti latvių knygoms, leistoms užsienyje, ir jų grįžimui², 2022 m. – latvių kalbai rankraščiuose ir laikraščiuose, 2023 m. – tekstų sklaidai seniau ir dabar (leidėjai), 2024 m. – bibliotekoms ir skaitymui, 2025 m. – pirmosios latvių knygos 500-mečiui. Viena šio ciklo dalių, atliepianti pirmųjų metų temą, yra visai neseniai LNB išleista *Knyga Latvijai už Latvijos* („Grāmata Latvijai ārpus Latvijas“, 2021 m.). Šiuo rinkiniu pradėdama pildyti sistemingų tyrimų apie užsienyje leistus latviškus leidinius spraga.

1 Latv. *Latviešu grāmatai 500*, daugiau žr. <https://www.gramatai500.lv/>.

2 Latv. *Atgriešanās, grāmatas Latvijai ārpus Latvijas* ‘Grįžimas, knygos Latvijai už Latvijos’.

Iš tiesų už dabartinės Latvijos ribų pasirodę leidiniai užima svarbią vietą latvių knygotyros istorijoje, nes tokių visais laikais buvo sąlyginai daug. Tarp jų ir pirmieji spausdinti tekstai, kaip spėjama 1525 m. liturginė knyga³ ar išlikusios katalikų (1585 m.)⁴ ir liuteronų (1586–1587 m.) knygos⁵, taip pat seniausias žinomas spausdintas tekstas 1550 m. pasirodė Bazelyje⁶, o seniausias rankraštinis tekstelis įrašytas lotyniškoje Leipcige spausdintoje knygoje⁷. Įdomu, kad jie ne tik leisti užsienyje, bet šiuo metu ir ten saugomi, atitinkamai Upsaloje ir Tartu, išskyrus 1550 m. tekstą, kurio egzempliorių turi ir LNB. Būtų galima manyti, kad pagrindinis tai lėmęs veiksnys – spaustuvės nebuvimas, nes pirmoji tokia Rygoje įkurta tik 1588 m.⁸, tačiau pirmoji ir vienintelė (sic!) latviška knyga joje išspausdinta 1615 m.⁹ O ir vėliau latvių knygotyros tradicijai buvo gana būdinga leidyba už dabartinių sienų ir to grįsti vien spaustuvių trūkumu negalima, nes nulėmė daugelis kitų veiksnių, kuriuos ir analizuoja minėtos Viesturo Zandero sudarytos knygos autoriai.

Knyga Latvijai už Latvijos yra solidžios apimties (479 p.), leista Jelgavos spaustuvėje. Leidinys įvardijamas kaip kolektyvinė monografija (latv. *kolektīvā monogrāfija*), tačiau remiantis Lietuvoje taikomais kriterijais ji atitinka teminio straipsnių rinkinio, o ne monografijos apibrėžtį¹⁰. Šį rinkinį sudaro 12 mokslinių

- 3 Spėjama todėl, kad nėra žinomas nė vienas egzempliorius, tik 1525 m. lapkričio 8 d. Liubeko kapitulos dekano J. Brando įrašas, kuriame teigiama, jog katalikai iš vieno prekeivio konfiskavo ir sudegino statinę knygų, skirtų siųsti į Rygą, žr. APINIS, Aleksejs. *Latviešu grāmatniecība: no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga: Liesma, 1977, p. 35–36.
- 4 *Catechismus Catholicorum [...], Ehspřestčz Vilne Pille / Littourre Semmen / pi Daniele Lan-ciciensem expan tho gadde. 1585*. Skaitmeninė kopija: <https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A146019&dswid=-7218>.
- 5 Trijų aligatų konvoliutas, leistas G. Osterbergerio spaustuvėje. Jį sudaro enchiridionas, perikopių rinkinys ir giesmynas, daugiau žr. ŠIŠKO, Silvija; APINIS, Aleksejs, red. *Senie-spiedumi latviešu valodā, 1525–1855: kopkatalogs = Die älteren Drucke in lettischer Sprache 1525–1855*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999, īrašo nr. 3, 4, 5.
- 6 Tai *Tēve mūsu* malda, įtraukta į Livonijos aprašą ir išspausdinta žymiosios Sebastiano Münsterio „Kosmografijos“ penktajame leidime. Žr. Münster, Sebastian 1550. *Cosmographie || oder beschreibung aller länder <...>*. Basel: Petri.
- 7 T. y. 1507 m. *Agenda sive benedictionale*, kurios kitoje antraštinio puslapio pusėje ranka įrašyta latvių *Tēve mūsu* maldos pradžia.
- 8 Rygos miesto valdybos kvietimu spaustuvę įkūrė antverpenietis Nicolaus Mollinus (?–1625), žr. ZANDERS, Ojārs. *Tipogrāfs Mollins un viņa laiks*. Rīga: Zinātne, 1988, p. 10.
- 9 Tai 1586–1587 m. pirmosios liuteronų parankinės knygos redaguotas leidimas, žr. ZANDERS, Ojārs. *Tipogrāfs Mollins ...*, p. 91.
- 10 Latvijos mokslo tarybos dokumentuose pateikiama apibrėžtis yra platesnio pobūdžio nei lietuvių. Ten rašoma, kad kolektyvinė monografija yra autorių kolektyvo vienai temai /

nių straipsnių, gvildenančių latviškų knygų leidybos užsienyje nuo XIII iki XX a. pab. klausimus. Visi straipsniai latvių kalba, tačiau turinys, straipsnių santraukos ir pirmo straipsnio vertimas teikiami ir angliškai. Darbas turi 54 p. priedą, kuriame pateikiamos tyrimuose analizuojamų leidinių iliustracijos.

Natūralu, kad paėmus knygą į rankas pirmiausia dėmesį atkreipia forma, o tik paskui turinys. Aptariant pirmąjį aspektą minėtina, kad nors apimtis ir didelė, knygą kietu viršeliu laikyti patogiu, pasirinktas matinis viršelis ir grubnis popierius malonus, darni spalvinė visuma. Nors išorinis knygos dizainas neišsiskiria, jos teksto maketavimo pasirinkimus norėtusi vadinti disproporcija. Vieniems tai gali labai patikti, nes kažkuo išsiskiria, tačiau knygą skaitantiems dėl jos turinio ir prie mokslinių veikalų pratusiems dalis aspektų kliūna ir kartkartėmis užgožia turinį. Pirmą, pasirinktas pagrindinio teksto šriftas (ar jo dydis), kuris dalį skaitytojų vers atsitraukti nuo knygos patogesniu atstumu. Dar toliau atsitraukti, kad aprėptum, kviečia itin didelis antraščių šriftas. Pavyzdžiui, pavadinimas, kurį sudaro 15 žodžių, užima 2/3 puslapio (p. 120). Antra, nėra tipinis ir paraščių pločio pasirinkimas, pvz., apatinė – vos 0,5 cm, kraštinė – 0,8 cm, tačiau vidinė – 4 cm. Tai sudaro įspūdį, kad puslapyje tekstas vos telpa, o laikydamas knygą rankose nuolat dalį teksto uždengi pirštais. Trečia, dėl pasirinktos blyškesnės šrifto spalvos sunkiau įskaitomos išnašos (sunku pasakyti, ar išnašų spalva blyškesnė, ar toks įspūdis susidaro dėl smulkesnio šrifto). Iš tiesų yra ir daugiau novatoriškų dalykų, kurie galėtų kelti dviprasmiškų minčių, kaip turinio pateikimas (p. 4–7), grafinis skirtingų kalbų neskyrimas, teikiant tekstą greta (p. 3), puslapių numeracija vidinėje dalyje, straipsnio iliustracijų perkėlimas į knygos pabaigą ir kt. Taigi tai knyga, kurios forma konkuruoja su turiniu dėl skaitytojo dėmesio. Tačiau atsitraukus nuo knygos meninės formos vien joje publikuojančių autorių sąrašas implikuoja kokybišką turinį. Ir taip iš tiesų yra, nors reikia pripažinti, kad rinkinys atrodo rengtas kiek skubotai, palikta korektūros ir redakcinių klaidų (p. 61, 94, 123, 214 ir t. t.). Tai kiek neįprasta, nes pastarųjų metų LNB leidiniai būna itin kokybiški.

Įdomu, kad knyga neturi jos mokslinio redaktoriaus Viesturo Zandero prarmės ar įvado, kurio galėtume tikėtis paėmę į rankas lietuviams įprastą kolektyvinę monografiją. Taigi skaitytojas nėra supažindinamas su leidinio idėja ir bent glaustu knygos turiniu. Rinkinį pradeda ilgametis LNB direktorius Andris Vilks klausimu – *Kodėl knyga Latvijai už Latvijos?* („Kāpēc grāmata Latvijai ār-

problemai skirtų straipsnių rinkinys, kur kiekvienas straipsnis turi nurodytą autorių, o visas leidinys vieną ar du mokslinius redaktorius bei vienijančią analitinį įvadinį straipsnį, kuris, nepriklausomai nuo leidinio kalbos, teikiamas kita užsienio kalba. Daugiau: <https://www.lzp.gov.lv/lv/media/24/download?attachment>.

pus Latvijas?“). Tai yra svarbi rinkinio dalis (išversta ir į anglų kalbą), iš dalies atliekanti pratarmės funkciją, nes svarsto bendruosius su Latvija susijusius leidybos užsienyje klausimus, todėl joje teikiamoms mintims skirsiu kiek daugiau dėmesio. Pasak Vilko (p. 8), dėl Latvijos istorinės teritorijos kismo skirtinos dvi istorinės geopolitinės kryptys – teritorijos, kurios buvo administraciškai susijusios su dabartine Latvijos Respublika, ir teritorijos, kurios visada buvo laikytos užsieniu. Tačiau vėliau autorius pabrėžia, kad užsienyje leistomis reikia laikyti visas knygas, kurios pasirodė už dabartinės Latvijos valstybės teritorijos ribų. Kita svarbi skirtis gvildenant šią temą – adresatas, nes dalis užsienio publikacijų buvo skirtos adresatui Latvijoje, o dalis – diasporai. Taip pat palieamas ir probleminis leidinių kalbos klausimas (p. 9), nes knygos buvo skirtos ir Latvijos teritorijoje gyvenantiems kitų kalbų atstovams, kaip vokiečių ar lenkų. Čia Vilks siūlo tokią „formulę“ – ne latvių kalba parašytas leidinys laikytinas latvių užsienio publikacija tuomet, jei prie jo prisidėjo (inicijavo, finansavo ar redagavo) asmuo ar institucija / organizacija, esanti Latvijoje. Atsižvelgdamas į šias kryptis ir skirtis, Vilks pateikia tokią Latvijos publikacijų užsienyje klasifikaciją (p. 11–12):

- 1) leidybos spėjamos užuomazgos XV a. ir jos pradžia maždaug nuo XVI a. pr. iki 1588 m. pirmos spaustuvės Rygoje įkūrimo;
- 2) spaudiniai po 1588 m. iki pat XIX a., susiję su katalikų reformacijos tektais ir jėzuitų veikla;
- 3) Kuržemės leidybos pradžia nuo maždaug pirmo leidimo 1586–1587 m. Karaliaučiuje iki Johanno Friedricho Steffenhageno spaustuvės įkūrimo Jelgavoje 1769 m.;
- 4) spaudimo draudimo metai Latgaloje (1865–1904);
- 5) latvių migracija į Vakarų ar Rusiją nuo XIX a. pabaigos, kuri dar gali būti skaidoma į tokias grupes: a) ekonominiai migrantai į Amerikos žemyną; b) politiniai migrantai po 1905 m. į Vakarų; c) išeivijos latvių veikla po II pasaulinio karo; d) leidyba latvių diasporai nuo SSRS sukūrimo iki 1937 m. represijų.

Reikia pripažinti, kad pirmą kartą perskaičius šią klasifikaciją suprasti ne lengva. Tekste jos punktai pavadinti etapais, periodais (latv. *posms*), tačiau vieno aiškaus skirstymo kriterijaus, pvz., chronologinio, nėra. Vis dėlto skaitant toliau išaiškėja, kad latvių leidyba užsienyje yra tokia įvairialypė, kad klasifikuoti pagal vieną aspektą sunku; svarbu iškart atsižvelgti ne tik į chronologiją, bet ir geografinę vietą ir aplinkybes.

Toliau straipsniai rinkinyje pateikiami chronologiškai. Tiesa, antrasis apima laikotarpį, nepatenkantį į anksčiau aptartą Vilko teiktą klasifikaciją, nes

analizuoja XIII amžiuje surašytą seniausią Livonijos kroniką – *Livländische Reimchronik*, lietuviams pažįstamą pavadinimu *Eiliuotoji Livonijos kronika*. Šį objektą Gustavs **Strenga** (p. 27–52) pasirinko kaip galimai už Livonijos ribų kurtą ir už jos ribų esantiems adresatams skirtą tekstą (p. 31). Straipsniu jis siekia aktualizuoti kroniką dar kartą persvarstydamas tokius klausimus, kaip jos sukūrimo vieta, reikšmė, autorystė, naudojimas ir įtaka kolektyvinei atminčiai.

Trečiajame rinkinio straipsnyje Renāte **Berga** (p. 55–82) susistemina žinias apie seniausią išlikusią latvišką knygą – 1585 m. *Catechismus Catholicorum*. Tai 1 002 egzempliorių tiražu Danieliaus Lenčickio spaustuvėje Vilniuje leistas ir šiuo metu Upsalos universiteto bibliotekoje saugomas nedidelis (7,5 × 12,5 cm) Petro Kanizijaus katekizmas¹¹. Šį straipsnį puikiai papildė ketvirtasis, kuriame Varšuvos universiteto bibliotekos Retųjų spaudinių skyriaus vedėja Izabela **Wienczek-Sielska** (p. 85–117) analizuoja tą patį 1585 m. latvių katekizmą, tik kitus jo egzempliorius. Tiksliau, katekizmo fragmentus, saugomus Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje. Šiame straipsnyje pateikiama daug naujos mokslinėje literatūroje latvių kalba necirkulavusios informacijos apie Lenkijos egzempliorių istoriją ir ne tokius senus radimus. Pasirodo, įvykę bibliotekų mainai nulėmė tai, jog dabar Varšuvos universiteto bibliotekoje yra saugomi fragmentai, kuriuos sudėjus, egzempliorius būtų visas, nors ir defektinis (p. 105)¹². Taigi nuo šiol teigti, kad Upsaloje saugomas vienintelis žinomas visas 1585 m. egzempliorius, nebūtų visiškai tikslu.

Toliau rinkinyje nuo XVI a. šuoliuojama tiesiai į XVIII a. vidurį. Čia Beata **Paškevica** (p. 120–162) analizuoja hernhutiečių giedojimo tradiciją atspindintį, 1739 m. Karaliaučiuje J. H. Hartungo spaustuvėje leistą pirmąjį 16 puslapių hernhutiečių giesmyną. Publikacijoje ji patikslino vienintelio žinomo šios 33 giesmių knygelės, saugomos LNB, šaltinius. XVIII a. procesams dėmesio skiria ir Māra **Grudulė** (p. 165–198). Ji aptaria Kuržemės ir Braunšveigo hercogystės kultūrinius ryšius, kuriuos atspindi žymaus latvių veikėjo Gothardo Frydricho Stenderio (1714–1796) laikotarpis Braunšveigo hercogystėje. Jis buvo trumpas (1759–1761), bet produktyvus – autorius išleido ne vieną svarbią publikaciją, tarp jų ir žymiąją 1761 m. latvių kalbos gramatiką¹³.

11 ŠIŠKO, Silvija; APĪNIS, Aleksejs, red. *Seniespiedumi...*, 1999, įrašo nr. 2.

12 Jų sudėjimas į vieną, pasak Wienczek-Sielskos (p. 105), dar neįvyko todėl, kad pirmoji fragmentų dalis neseniai buvo restauruota ir įrišta, o dabar sunku rasti, kas norėtų iš naujo imtis šios atsakingos restauracijos.

13 Gotthard Friedrich Stender, *Neue vollständigere Lettische Grammatik nebst ... Gedruckt im Fürstl., großen Waisenhouse, Braunschweig, 1761.*

Septintoji rinkinio publikacija nukelia skaitytojus dar geru šimtmečiu į priekį ir siūlo atkreipti dėmesį į periodiką. Joje Vita **Zelčė** (p. 201–235) aptaria XIX a. pab. – XX a. pr. latvių išeivijos leidinius Amerikoje, daugiausia dėmesio skirdama laikraščiai „Amerikas Vēstnesis“ (1896–1920). Pasak tyrėjos, tai vientelis to laiko sėkmingas išeivijos laikraštis (p. 227), kurio sėkmė buvo dviejų asmenybių – Hanso Rebanės ir Jėkabo Zibergo – sunkaus darbo rezultatas (p. 228). Išeivijos temą tęsia ir Aleksandrs **Ivanovs** (p. 238–299), dėmesį nukreipdamas į priešingą pusę – Rytus. Tyrėjas straipsnyje aptaria XX a. 3–4 deš. SSRS (daugiausia Maskvoje, Sankt Peterburge ir Minske (p. 245)) leistas knygas latvių kalba. Publikacijų atrankos kriterijumi pasirinkęs Latvijos istorijos vaizdavimą jis teigė (p. 278–279), kad to laikotarpio leidiniuose istorija buvo redukuota ir pristatyti įvykiai dažniausiai siekė tik XIX a. pab., o ankstesni, išskyrus atskirus atvejus, nutylėti. Be to, net ir pristatant šį trumpą istorijos laikotarpį, buvo sąmoningai konstruojamas SSRS patogių temų laukas. Panašiam laikotarpiui dėmesio skiria ir Ēriks **Jėkabsons** (p. 302–325), kuris analizuoja Latvijos temai skirtus tarpukario leidinius Lenkijoje. Iš jų išryškėja, kad pradžioje bent jau formaliai buvo vaizduojamas palaikymas latviams, siekiantiems autonomijos, tačiau supratus, kad Latgalos nepavyks prijungti prie Lenkijos, politizuotos grupės atvirai rodė savo nusiteikimą prieš Latviją.

Knygos mokslinis redaktorius Viesturs **Zanders** (p. 328–353) aptaria latvių išeivijos leidybą po II pasaulinio karo iki pat 1991 m., pabrėždamas, kad jos istorija yra daug įvairesnė ir turi būti tiriama, nes atliko ne tik nacionalinio identiteto stiprinimo funkciją, kaip įprastai teigta iki šiol (p. 329). Remdamasis LNB ir Latvijos universiteto Akademineje bibliotekoje saugoma kolekcija bei ankstesnių tyrėjų darbais, Zanders padarė išvadą, kad intensyviausias XX a. išeivijos leidybos etapas buvo būtent po 1945 m. ir jos laikyti marginalia negalima (p. 345). Šį straipsnį puikiai papildė jo teikiamas Jānio **Kalnačo** tyrimas apie to paties laikotarpio (1945–1991 m.) gražiausias išeivijos knygas (p. 356–387). Tyrimo objektu pasirinkta konkreči šalis – Vokietija – ir joje leistų latviškų knygų meninė forma. Daroma išvada, kad nors leidiniai dažniausiai leisti ant pigaus ir glėžno popieriaus bei minkštu viršeliu (p. 359), jų meninė forma įvairesnė ir gyvesnė nei tuo pat metu leidžiamų okupuotoje Latvijoje (p. 380).

Aptariamą rinkinį užbaigia Janos **Dreimanės** tyrimas apie nuo 1950 m. veikiančią Melburno latvių draugijos biblioteką (p. 390–416), kurią įkūrė žymus istorikas Edgaras Dunsdorfas su žmona Lilija. Pagrindinis įkurtos bibliotekos uždavinys – „sukaupti visus laisvame pasaulyje leistus latvių leidinius“ (p. 393). Kadangi pirmasis Australijoje leistas latvių leidinys pasirodė tik 1951 m. (p. 396), pradžioje daugiausia leidinių pasiekė iš Vokietijos, tačiau vėliau biblio-

teka pasipildė ir tapo viena svarbiausių išeivijos literatūros saugojimo vietų, nes tuo metu nė viena Latvijos biblioteka neturėjo galimybės komplektuoti tokių leidinių (p. 398).

Kaip matyti iš glaustai aptartų straipsnių, rinkinys rėžia itin platų chronologinį pjūvį – nuo XIII iki XX a. pab. Tačiau pusė visų publikacijų (6 iš 12) yra skirtos vien XX a. latvių knygotyros reiškiniams. Iš to galima susidaryti įspūdį, kad galbūt tai atspindi latviškų knygų leidybos už sienų bendrąsias tendencijas – dėl padidėjusių migracijos ir apskritai leidybos apimčių išsiplėtė vietų ir leidinių įvairovė. Vis dėlto tai spėjimas, nes rinkinyje trūksta apžvalginio pobūdžio dalies, kurioje kiek tiksliau būtų aptarta įvairovė ir leidybos tempai. Šiuo metu skaitytojas turi pats pasidaryti apibendrinamąsias išvadas. Suprantama, kad sistemingi tyrimai apie latvių užsienio publikacijas dar tik pradedami, tačiau vien pažvelgus į SLV¹⁴ galima matyti įdomių dalykų, kad, pvz., XVI a. išleistos 5 knygos už dabartinių Latvijos ribų ir tai sudarė 100 proc. visų to amžiaus latviškų šiuo metu žinomų knygų, tačiau XVII a. matome jau kitokias tendencijas – vos 6 knygos leistos užsienyje, t. y. 6,45 proc.¹⁵, ir visos jos yra susijusios su katalikų veikla bei spausdintos tik dviejose vietose: Braunsberge ir Vilniuje.

Remiantis knygos pirmajame straipsnyje Vilko (p. 11–12) aprašyta ir čia anksčiau pristatyta klasifikacija galima pastebėti, kad rinkinyje nėra apimami visi išvardyti etapai. Pavyzdžiui, neanalizuojamos knygos, leistos po 1585 m. iki pat 1739 m., taip pat nepalietas Latgalos spaudos draudimo laikotarpis ir daug kitų smulkesnių temų. Jei šią knygą priimtume kaip mokslinę kolektyvinę monografiją, t. y. taip, kaip ji yra pristatoma latvių skaitytojui, tai toks selektyvumas būtų jos trūkumas, tačiau žvelgiant į ją kaip į teminį straipsnių rinkinį, fragmentiškumas suprantamas. Kaip teigė Vilks (p. 15), leidinys tik įrodo, kad dar daug darbų reikia atlikti, norint iširti latviškų knygų leidybą už dabartinių sienų. Taigi veiklos ateities tyrėjams tikrai netrūks, tačiau nuo šiol jie turės gerą pagrindą tolesniems tyrimams. Neabejoju, kad kiekvienas, besidomintis latvių knygotyros klausimais, šiame rinkinyje ras sau aktualios naujos informacijos. Taip pat rinkinys pakvies pasvarstyti, kaip, kodėl ir kam knygos leidžiamos už valstybės sienų, ar jos daro įtaką procesams, vykstantiems tos valstybės viduje.

14 ŠIŠKO, Silvija; APĪNIS, Aleksejs, red. *Seniespiedumi...*, 1999.

15 Svarbu paminėti, kad skaičiuojamos buvo tik tos XVII a. knygos, kurių leidybos vieta yra žinoma.